

אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים). אליטות חדשות בישראל.
ירושלים: מוסד ביאליק, 2007. 484 עמודים

דניאל ממן*

הספר אליטות חדשות בישראל, בעריכת אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג, מקבץ שורה נכבדה של כותבים: חלקם חוקרי אליטות מובהקים, מקצתם מומחים בתחומי ידע משיקים, ואחרים כתבו מתוך התרשמויות וניסיון אישי בהיותם שחקנים מרכזיים יותר או פחות באליטות המדוברות. זהו ספר מגוון ביותר שחלק מהמאמרים בו הם תרומה חשובה למדף הספרים העברי הדל על אליטות בכלל ועל אליטות בישראל בפרט.

בספר שבעה שערים: הקדמה כללית, אליטות מרכזיות (פוליטיות, שירות המדינה ואליטות העסקים), אליטות פרופסיונליות (צבאית, משפטית, תקשורתית ואקדמית-אוניברסיטאית), אליטות של מחוזות (פמיניסטיות, קיבוצים), אליטות דתיות ועדתיות (מזרחים, חרדים, דתיים לאומיים ורוסים). אליטה פוליטית של המיעוט הערבי וסוף דבר. המאמר של גבי שפר עוסק בכמה מושגי יסוד, ובצירוף המבוא שכתבו העורכים הוא מעניק לספר תשתית מושגית. הפרק מתמקד בעיקר ביצירת האליטות, במעמדן ובעוצמתן, ומציג כמה הוגים מרכזיים בתחום: פארטו, מוסקה, מיכלס, ובר, שילס ואייזנשטדט. הפרק תמציתי ומציג בקווים כלליים את השאלות המרכזיות המעסיקות חוקרי אליטות. חבל שלא נמצא בו מקום לספרות חדשה ועדכנית יותר.

חיה עציוני-הלוי טוענת במאמרה "אליטה פוליטית במבחן" שבעשור האחרון נעשה ההרכב החברתי של האליטה הפוליטית מגוון יותר מבחינת מוצא, ותק ומגדר, אם כי נשמרה ההגמוניה של גברים אשכנזים. עם זאת, הגיוון החברתי לא השפיע על הקו האידיאולוגי או על המדיניות שמקדמות קבוצות האליטה. למסקנה דומה הגיעו גם חוקרי אליטות אחרים בחברות אחרות ובישראל: הם טענו שלאינטרסים הארגוניים שבשמש פועלים חברי האליטות ולאינטרסים האישיים שלהם (כמו מערכות היחסים והקשרים ביניהם) יש חשיבות רבה יותר מאשר להרכב החברתי בקבלת החלטות. בהמשך לתזה שפיתחה בשנות התשעים ממשיכה המחברת וטוענת שהקשרים ההדוקים העכשוויים בין האליטה הפוליטית ובין האליטה העסקית והמשפטית תורמים לכשל החמור בדמוקרטיה הישראלית.

גבי שפר בוחן לאורך זמן את השינויים בשירות המדינה ובאליטה שבראשו. לטענתו, חוסר היציבות הפוליטית בעשורים האחרונים הביא לעלייה במינוי פקידים בכירים שנאמנים לפוליטיקאים. מלבד זאת, ההרכב החברתי של האליטה המנהלית נעשה הטרוגני יותר: גדל חלקן של נשים בדרגים הבכירים; אין עוד הבדלים בצמרת שירות המדינה בין מזרחים לאשכנזים; חלקם של פלסטינים אזרחי ישראל נותר נמוך, כמו חלקם של חרדים ושל מהגרים מרוסיה ומאתיופיה; ועלו הגיל ורמת ההשכלה של הבכירים. כמו מאמרים רבים אחרים בקובץ, גם במאמר זה לא הוצגו נתונים שיטתיים, והמחבר נסמך חלקית על ריאיון עם נציב שירות המדינה לשעבר.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

יאיר אהרוני מתמקד באליטות העסקיות. לטענתו, מאז שנות השישים, ובייחוד מראשית שנות התשעים, שינתה האליטה העסקית את פניה כתוצאה משינויים מבניים מקיפים בכלכלה, בהם שינויים טכנולוגיים, צמצום היקף מעורבותה של הממשלה והתעצמות תהליכי גלובליזציה. האליטה העסקית מורכבת כיום מכמה קבוצות: מנהלי תאגידים בבעלות המדינה, שקשרים פוליטיים מוסיפים למלא בהם תפקיד מרכזי; אישים שמחזיקים בעמדות בכירות בזכות היותם יורשי הון; יזמים שהצליחו להקים תאגידים מצליחים; ולבסוף, נותני שירותים ליוזמים, כמו עורכי דין, רואי חשבון ופרסומאים. המאמר דן גם בקשרי גומלין בין אליטות עסקיות ופוליטיות ובוחן את יכולתה של האליטה העסקית להשפיע על המערכת הפוליטית ועל המדיניות הממשלתית. לדעת אהרוני, האליטה העסקית נוטה כיום להתחכך פחות באליטה הפוליטית עקב צמצום מעורבותה של המדינה בכלכלה והתחזקות תהליכי הגלובליזציה. לדעתי, מדובר במסקנה מעט מרחיקת לכת: הארגונים המדינתיים ממשיכים למלא תפקיד מרכזי בכלכלה ובחברה גם בעידן הגלובליזציה, ועל כן נמשיך להיות עדים לזיקה הדוקה בין הון לשלטון.

יורם פרי במאמרו החשוב טוען שאופייה של האליטה הצבאית החדשה ומעמדה הוא תולדה של תמורות בסביבה החברתית שבה היא פועלת ושל הצורך להתמודד עם סוג חדש של מלחמות. בעבר הורכבה האליטה הצבאית מגברים אשכנזים, חילונים, מתנועת העבודה, ואילו הקצונה הצבאית העכשווית מורכבת בעיקר מאנשי הציונות הדתית, מזרחים ומהגרים דוברי רוסית, שיתפסו בעתיד עמדות מרכזיות באליטה הצבאית. לדעת המחבר קיימת זיקה הדוקה בין ההרכב החברתי הנוכחי והעתידי ובין העמדות הפוליטיות שנוקטים הקצינים הבכירים. השתנות ההרכב החברתי עלולה להביא להיעדר התאמה אידיאולוגית בין האליטה הצבאית לאליטות האזרחיות, ולפער אידיאולוגי-פוליטי מעין זה יש פוטנציאל מסוכן.

דן כספי בוחן במאמרו את הקשר בין התמורות במפת התקשורת ובין הרכב האליטה התקשורתית. כתוצאה מהפרטת העיתונות הכתובה והמשודרת עלה מעמדם של משקיעים, בייחוד ברוני התקשורת, מנהלים וכוכבים מפורסמים, וירדו חשיבותם ומעמדם של עורכים ועיתונאים. כניסתם של יזמים כלכליים הוליכה לשינוי היחסים בין העיתונאי לשדר ובין הקורא לצופה. עבור היזמים מטרת כלי התקשורת אינה לשרת קהל של קוראים, מאזינים או צופים, אלא לייצר מצרכים לטעמם של הצרכנים לפי כללי רייטינג. יתר על כן, גדל מספר החברים באליטה התקשורתית, והיא נעשתה הטרוגנית יותר ומאופיינת בשיעור ניכר של תחלופה פרסונלית. בכירי התקשורת אמנם נותרו גברים, יהודים, אשכנזים וחילונים, אך התקשורת המגזרית והמקומית מגוונת יותר מבחינת הרכבה החברתי.

כמו כותבים אחרים בקובץ שדנים בהרכב החברתי של האליטות, גם ריקי טסלר מתמקדת בהרכב העדתי של האליטות בישראל. במאמרה "אליטות מזרחיות – ממוסדות וחוי-ממסדיות" טוענת טסלר שחלקם של המזרחים גדל באליטה הפוליטית, הבירוקרטית והצבאית, אך נותר שולי באליטה העסקית והאקדמית, וזאת משום שהסביבה הכלכלית והאקדמית חסומה בפניהם. סגירות של תחומים חברתיים מסוימים הוליכה להתגבשות אליטות חוי-ממסדיות (דתיות, תרבותיות ואינטלקטואליות), שבהן צומחות אליטות של מזרחים בעלי תודעה ועוצמה.

לסיום, הקובץ אליטות חדשות בישראל, ובעיקר המאמרים שמתכתבים ישירות עם הספרות בתחום, הוא תרומה חשובה לחקר אליטות בישראל. עם זאת, מסקנה עגומה שעולה

מחלק לא מבוטל של המאמרים היא שהקטגוריה "אליטה" הפכה חובקת כל, קטגוריה שתחת כנפיה חוסות שלל סוגיות ושאלות. הדברים בולטים בעיקר בשער החמישי, שכמה מאמרים בו אינם מתכתבים כלל עם ספרות של אליטות, ואף לא עם המבוא המושגי שהוצג בשער הראשון. מאחר שאפשר לעשות שימוש רחב וחופשי במושג אליטה, עולה שאלת התועלת של השימוש בקטגוריה זו דווקא. כמו כן, מאמרים רבים לא טרחו להציג את ההגדרות האופרטיביות שבהן השתמשו כדי לאפיין את האליטות. ראוי היה לנקוט משנה זהירות באשר לטענות על היקף ההמשכיות והשינוי של ההרכב החברתי של האליטות, בעיקר מפני שהמחברים הסתמכו על עבודות קודמות שהשתמשו בהגדרות אחרות. לבסוף, אוסף המאמרים מלמד על הכרחיותם של מחקרים אמפיריים עתידיים, כולל מחקרים השוואתיים.